

О.В.Нарушевич

Засоби вираження функції прохання

ФСП спонукальності (на матеріалі текстів художнього стилю)

Функція спонукальності трактується більшістю лінгвістів як адресоване слухачеві волевиявлення мовця відносно виконання названої дії, незалежно від того, хто буде її виконавцем - слухач / слухачі, сам мовець, особа/особи, які не беруть участі в мовному акті, чи будь-яка комбінація перерахованих осіб [7:197]. Таке розуміння цілком відповідає дійсності й приймається в роботі.

Спонування виражається різними мовними засобами, що взаємодіють на семантико-функціональному підґрунті. Під кутом зору системно-структурної організації ці засоби становлять функціонально- семантичне поле (далі ФСП) спонукальності.

Розуміння функції спонування до дії у сучасній лінгвістиці дуже різноманітні та складні, а звідси й різноманітність підходів до класифікації функцій спонукальності. Виділення семантичних ознак, які диференціюють ці функції, ускладнюється через те, що при вживанні імператива значної ваги набувають позамовні чинники, а також наявність додаткових емоційно-експресивних відтінків у висловленні.

Спираючись на наукові праці М.Ф.Косилової, І.С.Андрєєвої, В.С.Храковського та ін. мовознавців, можна виділити засадничі функції спонукальності на підставі сполучення трьох класифікаційних ознак:

- 1) відношення між учасниками комунікативного акту;
- 2) ставлення мовця до потенційної дії;
- 3) ставлення адресата до потенційної дії.

З урахуванням цих ознак у ФСП спонукальності можна виділити три зони: зону категоричного спонування, зону пом'якшеного спонування та зону нейтрального спонування.

Відношення між мовцем і адресатом включають два типи: 1) відношення, у яких відображується соціальна взаємодія комунікантів; ці відношення пов'язані з суспільними умовами життя індивіда, його соціальним статусом. Вони, і собі, містять два різновиди: а) відношення соціальної субординації, які відбиваються в таких ознаках ситуації спонування, як «залежність мовця від адресата», «залежність адресата від мовця (адресанта спонування)», «взаємна незалежність комунікантів»; б) відношення соціального контакту, що визначають характер міжособистісного спілкування (офіційне, неофіційне, дружнє, фамільярне і т.ін.); 2) відношення, які характеризують насамперед мовленнєву поведінку самого мовця, вони пов'язані з проявом емоційної сфери психіки людини, її чуття, настрою, стану [6:32-33].

Ознака залежності адресата від мовця характеризує тип категоричного спонування. Ця ознака розуміється як усвідомлення мовцем (у той конкретний відрізок часу, до якого належить дана ситуація) можливості виконання чи невиконання адресатом дії, що до неї він спонукається. Якщо мовець залежить від волі адресата і «м'яко» виражає спонування до дії - це пом'якшене спонування. Тип спонування.

що є проміжним між пом'якшеним і категоричним, умовно може бути названий «нейтральним». Він передбачає взаємну незалежність співрозмовників у даній ситуації та найбільшу свободу дії з боку адресата [1:125-126]. Інші ознаки розрізняють спонукальні функції всередині кожної з трьох зон.

Мовець може враховувати можливість опору адресата - його небажання чи незгоду виконати дію. При цьому експресивна сила, тобто сила впливу на волю адресата повинна зрости. Так, присутність цієї ознаки в пом'якшеному спонуканні зумовлює вираження посиленого прохання, перехід його в інший варіант спонукування, наприклад, благання чи упрошування.

У пропонованій статті розглядаються засоби вираження функції прохання, що належить до зони пом'якшеного спонукування ФСП спонукальності. Матеріалом дослідження стала вибірка спонукальних речень із текстів художнього стилю. Для спостереження й аналізу було взято твори української прози і драматургії ХХ століття.

Отже, прохання має за мету спонукати адресата до дії, необхідної мовцеві. Джерело спонукування - мовець. Виконавець і відповідальний за прийняття рішення - адресат. Регістр комунікації - ввічливий, відношення між комунікантами - несубординативні [2:87].

Прохання може бути виражене більш або менш інтенсивно. Воно стає більш інтенсивним, коли набуває характеру благання чи упрошування. Ці функції стосовно прохання є варіантними. Умовою такого виділення є те, що порівняно з іншими варіантами пом'якшеного спонукування прохання меншою мірою зумовлене контекстом. Для вираження прохання досить мінімального контексту, тоді як для інших варіантів пом'якшеного спонукування обов'язкова наявність хоча б одного додаткового контекстуального показника даного спонукального значення [8:9-10]. Наприклад:

Прохання: - Зачиняйте двері, чоловіче добрий, - не одривається мати від пряхі (М.Стельмах); - Пустіть, дядьку, переночувати (Гр.Тютюнник).

Благання: Аж заніміло весілля, коли жених, вибравшись із-за столу, несподівано опустивсь на коліна посеред хати, благальний, з повними очима сліз:-Простіть мені, люди! (О.Гончар).

Як відомо, спонукальна модальність існує в двох основних виявах: 1) у формі прямо спонукальних конструкцій, які передбачають наявність

мовця (адресанта спонукування) і співрозмовника (адресата спонукування - безпосереднього потенційного виконавця дії), наприклад: - Не їдь-бо, синочку (О.Довженко); 2) у формі непрямоспонукальних конструкцій, які передбачають наявність мовця (адресанта спонукування), співрозмовника (адресата) - інформатора повідомлення про предмет спонукування третій особі, яка участі в розмові не бере, але яка має бути виконавцем дії, що в ній зацікавлений мовець [3:4,7], наприклад: - Попросіть його, як прийде на роботу, хай подзвонить додому (П.Загребельний).

Розглянемо структурно-семантичні типи прямоспонукальних конструкцій, що виражають значення прохання в сучасній українській мові. Найуніверсальнішим засобом вираження спонукальності в українській мові є наказовий спосіб, форми якого можуть передавати різні варіанти функції спонукальної модальності. Дослідження показали, що основу комплексу конструкцій, який активно використовується з метою вираження функції прохання, складають форми другої особи однини та множини наказового способу. Слід зазначити, що при вираженні прохання природним є вживання стандартних показників увічливості (типу будь ласка, будьте люб'язні тощо): - Приготуйте, будь ласка, на завтра! (О.Вишня); - Покажіть, коли ваша ласка (М.Стельмах). Але імперативні конструкції, які виражають прохання, не завжди супроводжуються показниками ввічливості, наприклад: - Розкажи мені все про себе, про університет, про ваших дівчат, про товаришів... (О.Гончар); У дверях вагона - медсестра в білому халаті. Він до неї: - Пустіть мене. Там мій брат. Лейтенант Вихор (Гр.Тютюнник).

Значно менше трапляється випадків, коли прохання виражається формою першої особи множини наказового способу. Ця форма включає в себе, крім позначення мовця, ще й позначення слухача, тобто той же об'єкт апеляції. Наприклад:-Тікаймо звідси! Я боюсь! -хапалася Ера за Обруча, а він, підступивши до найближчого вепра, став гарчати, блазнювато дражнив звіра-чучело, після чого ще голосніше запустив музику джазу (О.Гончар); - Страшно мені, Грицю. Ходім додому, - пригорнулася дівчина до нього. І Грицько поцілунком заспокоїв її (М.Стельмах); І - збудженим, благальним шепотом: - Ой, Сашуню! Підійдімо ближче. Ну, будь ласка... (В.Малець).

Аналітичні форми наказового способу третьої особи однини та множини не передають прямої апеляції до об'єкта (об'єктів), що

спонукається (спонукаються) до дії. Отже, конструкції з цими формами відносяться до непрямоспонукальних. Гадаємо, що питання про місце цих конструкцій у вираженні прохання ще потребує детального дослідження.

Формами першої особи однини наказового способу прохання не виражається. Як відомо, бажання і спонукання дуже близькі за своєю семантикою. Спонукування фактично являє собою актуалізацію бажання, тому серед морфологічних засобів вираження спонукування, зокрема прохання, досить поширеними є особові форми умовного способу. Слід зазначити, що у функції прохання висловлення з формами умовного способу виступають тоді, коли вони виражають бажання, адресоване слухачеві: - Не допоміг би. Петровичу, - озивається журно мати (М.Чернявський); - Дуже мені яблук хочеться. Може б. ти збігав, купив де-небудь?.. (Гр.Тютюнник); - Ви одразу й назад, тату? - Авжеж. - Підждали б... (М.Олійник); - Остався б ти. Карпе, вдома. Брався б за господарство, - тихо попросила Олена (М.Стельмах).

Функціональними синонімами імперативних конструкцій у вираженні прохання можуть бути висловлення з формами дійсного способу. Як правило, це питальні конструкції з формами другої особи однини чи множини майбутнього часу, рідше теперішнього часу: - Марку Трохимовичу, моє - вам. Чи не підвезете, часом до міста? (М. Стельмах); - Сергію, мене підкинеш в одне село? (М.Стельмах); - Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? - звернувся до Платона Троянда (О.Довженко); - Антоне Степановичу, я сходжу до тітки в Сивогори. Проведете? (Л.Пономаренко).

Пряма мова, що являє собою імперативну конструкцію, яка виражає прохання, може вводиться дієсловами «просити», «благати»: - Прошу вас, винесіть це в наш музей народної творчості, а товаришу підготуйте грамоту із золотим кантом (В.Тарнавський); - Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас (О.Довженко). Значення прохання передається в реченнях з перформативними дієсловами лексично. З точки зору ілокутивних актів, перформативне дієслово, що вживається у висловленні, є спеціальним мовним засобом, який експліцитно визначає ілокутивну функцію висловлення [5:53].

Дослідження показали, що конструкції з перформативами належать до числа частотних засобів вираження функції прохання.

В українській мові можна виділити групу дієслів, лексичне значення

яких пов'язане з модальним значенням прохання. Так, словоформи рятуй (те), допоможи (іть), пожалій (те) і т.п. актуалізують ознаку залежності мовця від адресата і ознаку направленості спонукування на користь мовця. Тому в певному контексті вищезазначені дієслова є показниками значення прохання.

Серед засобів, що виступають у ролі периферійних компонентів ФСП спонукальності, на особливу увагу заслуговують еліптичні речення та нечленовані вигуківі речення (слова-речення). Ці синтаксичні конструкції з кута зору передачі ними спонукальної семантики досі в українському мовознавстві детально не розглядалися.

У ситуації прохання вживаються еліптичні речення з нульовим присудком. Значення, характер дії, що в таких реченнях не називається, хоч і мається на увазі, намічається їх змістом і будовою, значенням і формою тих другорядних членів (або члена), які входять до їх складу і за допомогою властивих їм морфологічних категорій (рід, число, відмінок) синтаксично «зворотно» вказують на відсутній у реченні присудок. Що ж до суб'єкта дії, то в конкретній ситуації або в контексті, в якому такі речення вживаються, звичайно ясно, кому слід виконувати дію, яка безпосередньо не виражена [4:229].

Речення цього типу здебільшого виражаються:

а) іменником у родовому відмінку без прийменника: - Ірусько, серденько, цукру мені! (В.Підмогильний); Надвечір Дорош підвів голову, язиком, як рашпілем, черконув по губах: - Води... (Гр.Тютюнник);

б) іменником у знахідному відмінку без прийменника: - Лікарку... Лікарку, тату, - проривалося Варчиним стогоном (Ю. Коваль); - Братці ... Один ковток... Згораю... Краплю, братці, - жалібно канючив піхотинець, на ходу обертаючись до Блаженків (О.Гончар); Фотограф. Гаразд! Будь ласка, голову трошечки! Отак... (М.Куліш);

в) прислівником у вищому і звичайному ступені із значенням якісної ознаки дії, а також обставинним прислівником, зокрема просторовим, при наявності звертання: - Товаришу, обережніш. У нього ж плече (А.Головко); - Тихше. Володю, - притискала короткий палець до вуст, і чоловік злякано, округлими очима, зиркав по коридору, який і зимою красувався квітами, вирощеними дбайливими пухлими руками Ганни Петрівни (М.Стельмах); - Колю... Колю... додому! - хлипала трубка. - Оленці погано, зовсім погано... (О.Гончар); - Іване Артемовичу,

сюди! Гляньте, там якась метушня, люди... (О.Гончар).

Нечленовані вигуківі речення неоднорідні за семантикою. Вони можуть виражати й емоційно-оцінну реакцію мовця на ситуацію, повідомлення, і спонування до дії. Характерною ознакою цих речень, так само як і еліптичних речень з нульовим присудком, є відсутність у них такого спеціалізованого граматичного засобу, як дієслівна словоформа. Внаслідок цього компоненти модальних ситуацій у вищезгаданих реченнях отримують імпліцитне вираження. Тому особливу роль (а в деяких випадках і виняткову) у вираженні спонукальних функцій відіграє інтонація. Супроводжуючи спонукальне висловлення, яке не містить дієслівної словоформи, інтонація виконує декілька функцій. Насамперед, вона оформлює таке висловлення в комунікативному відношенні, дозволяючи ідентифікувати його як спонукальне, а не як висловлення іншого комунікативного типу. По-друге, певною мірою сприяє диференціації типів модальних ситуацій (категоричне, пом'якшене і нейтральне спонування). У деяких випадках інтонація ж засіб вираження компонентів модальних ситуацій виступає в комбінації з контекстуальними засобами. Виходячи з усього сказаного такі речення, як Води. Годі. Цить. Тсс і т.ін. залежно від інтонації можуть сприйматись ж вимога або прохання. Наведемо лише приклади з вигуківими реченнями у функції прохання: - Мамо, розкутай мене. Ти чого плачеш? - Цить. - пошепки промовила і злякано поглянула на тітку Дарку. Але та поралась біля баняків і не бачила сліз молодиці (М.Стельмах); Голосний регіт, що пролунав за столом, не збив Яцубу з пантелику, він переждав терпляче, міцно стиснувши губи, і, певно, збирався ще говорити, але донька через стіл подивилась на нього досадливо й благально: -Годі вже, годі!.. І поморщилась, як від болю (О.Гончар). Повторення таких вигуківих слів звичайно посилює функціональне звучання вислову, а отже й спонування, що ним передається. До найменш частотних синтаксичних засобів вираження функції прохання належать інфінітивні речення: - Пити, пити. - знов хрипить поранений і крутить головою так, наче душить його ремінець каски, хоч каска лежить перекинута осторонь, печеться на сонці (О.Гончар); Галинка (бере передавач). Можна подивитися? (О.Коломієць); - Ех, закурити б... - Навіть завалюючого бичка нема, - щераз перетрушує кишені Григорій (М.Стельмах).

Спонування до дії може виражатися за допомогою складних речень

і навіть складного зв'язку речень. У досліджуваному матеріалі спостерігалось досить широке функціонування складного зв'язку речень при вираженні такого варіанта прохання, ж упрощування. Наприклад: - Ну стріляйте вже, дядьку, - шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! - Стріляйте... Он вже випливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!.. (О.Довженко);-Випустіть мене. Ну,яжнічого не зробила такого. Я тільки хотіла хоч слово почути од нього. Ну, випустіть-бо! (А.Головко); - Прийміть! На найтяжчу роботу! Де в протигазах, де з кайлами на рейках... Документів у мене нема, але я нікого не вбила, нічого не вкрала... Дев'ять класів освіти... Візьміть! (О.Гончар).

У ході дослідження також виявлено, що спонукальні речення, які виражають категоричний тип спонування, бувають в основному непоширеними, тобто виявляють явну тенденцію до лаконічності. Речення, що виражають пом'якшений і нейтральний типи спонування, допускають різні факультативні поширювачі.

Звертання актуалізує в спонукальному висловленні інтегральну для всіх функцій спонукальності ознаку зверненості до адресата. У реченнях, які виражають прохання, звичайно вживається звертання у стилістично нейтральній формі чи у формі з позитивним емоційним забарвленням. В останньому випадку емоційне забарвлення звертання може викликати інтенсифікацію спонукальної сили висловлення, і тоді можна говорити про посилений варіант прохання - упрощування чи благання:-Та...Василечку! - благає менший брат. - Не проганяй, Васильку! (М.Нечай); Марко схопився руками за сосну, злякано запросився: - Не губи мене, не карай, Тимку... Що ти робиш? Тимку... пусти, пусти мене... (Гр.Тютюнник).

Дієслову-імперативу може передувати емоційний вигук, показник почуттєвого збудження мовця в момент волевиявлення, наприклад: — Ой, дайте ж мені нажитися, на світ надивитися... (Ю.Яновський).

Частки можуть включатися у висловлення з формами наказового способу, який виражає будь-який тип спонування: категоричний, нейтральний, пом'якшений. При цьому вони варіюють головні вияви функцій: пом'якшують чи підсилюють спонування, надають мові відтінок привітливості, фамільярності тощо. Але змінити тип спонування на інший вони не можуть [9:95]. Наприклад: -Ану збігай, глянь на ту дорогу, - наказує Хоменков Петрові (В.Малець); - Ану спробуй тепер підняти руку, - просить Славко з надією (В.Малець).

Таким чином, аналіз матеріалу показує, що в системі засобів вираження функції прохання ядерними є морфологічні форми другої особи однини і множини наказового способу, найбільш спеціалізовані у вираженні семантики прохання. Інші мовні засоби відносяться до периферійної сфери. Серед них найбільш уживаними виявилися лексико-семантичні (прошу, благаю), морфолого-синтаксичні (речення з формами умовного способу, дійсного способу). Лаконізм і одночасно здатність передавати зрозумілий лише з певної ситуації зміст забезпечує периферійне місце еліптичним реченням та нечленованим вигуківим реченням. Інфінітивні речення виявилися найменш уживаними у досліджуваному матеріалі, тому вони належать до далекої периферії. Також слід підкреслити, що тісна взаємодія різних засобів у контексті - лексичних, морфологічних, синтаксичних, інтонаційних - обумовлює вираження різних семантичних варіантів функції прохання.

1. Авдреева И.С. К вопросу о функционировании форм повелительного наклонения в современном русском языке//Функциональный анализ грамматических категорий.-Л., 1973.
2. Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках.-Воронеж, 1985.
3. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореф. дис.... канд. філол. наук.-Івано-Франківськ, 1997.
4. Дудик П.С. Неповні речення в сучасній українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. -К., 1958.
5. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія.-М., 1988.
6. Пороїкова Н.И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания.-Л., 1985.
7. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность.-Л., 1990.
8. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: Автореф. дис.... канд. філол. наук.-Харків, 1998.
9. Швидка Н.В. Мовленнєвий акт спонукання, засоби його вираження // Проблеми української мови та мови дики.-Слов'янськ, 1997.